

Motifs and Colors in Shahsavan Horse Rugs

Mohammad Afrough¹

(23-46)

Horse Rugs are among the most functional hand-woven materials used by nomads in north-west regions of Iran particularly by Shahsavan tribes. In addition to meeting the urgent daily needs such as carrying persons and utensils, horse rugs have been a vehicle in which the aesthetic aspects of the nomad weavers' imagination have been reflected. Motifs originated from communal beliefs, individual tastes as well as imaginative fantasies depicted by vivacious colors have given Shahsavan Horse Rugs, aesthetically, a unique character. In this study, 30 cases of Shahsavan horse rugs were analyzed, described and introduced in terms of weaving techniques and aesthetic considerations (colors and motifs). The study mainly focused on discovering the most dominant designs, motifs and colors in Shahsavan horse rugs. The findings implied that the Shahsavan horse rugs, often in rectangular shape, had a larger size than that of the other similar nomadic horse rugs. Meanwhile, the designs and motifs in Shahsavan horse rugs generally outnumbered those of other nomadic ones. The ground of each Shahsavan horse rug is divided into frames defined by almost narrow stripes. In each frame, different motifs, particularly animal ones, have been designed. Also, some Shahsavan horse rugs have all-over grounds with no frames or stripes; motifs are scattered across the length of the ground. The most commonly applied motifs include peacock and goat ones represented in a wide range of designs; plant motifs including trees, flowers as well as abstractly-designed shrubs have been used much less than the former ones. In terms of weaving technique, Shahsavan horse rugs, have a twisted-woven texture. The colors applied are limited in number mainly including natural and herbal dyes. Red, blue (in different hues such as dark blue), golden yellow and mustard, black, white, brown (dark and bright), green (dark and bright) are among the most commonly applied colors in Shahsavan horse rugs. This study is qualitative in nature with a descriptive-analytic methodology. The data were mainly collected based from library sources, reliable databased and museums.

Keywords: shahsavan, woven, horse of cover, pattern, color, weaving technique

Received: 10, July, 2020; Accepted: 21, September, 2021

doi
10.22059/jis.2021.305984.881
Print ISSN: 2252-0643-Online ISSN: 2676-4601
<https://jis.ut.ac.ir>

1. Email of the corresponding author: m-afrough@Araku.ac.ir
Assistant Professor of Department of Carpet Arak University, Arak, Iran.

نقش و رنگ در جل اسب شاهسون

محمد افروغ^۱

استادیار گروه آموزشی فرش دانشگاه اراک، اراک، ایران.
تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۴/۲۰؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰
علمی - پژوهشی

چکیده

جل‌ها از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین دست‌بافته‌های عشایر شمال غرب ایران و به‌طور خاص، شاهسون است که ضمن مرتفع ساختن نیاز ضروری عشایر در ارتباط با حمل افراد و اسباب زندگی، محملی برای آشکار کردن ابعاد زیباشناختی ذهن هنرمند بومی و عشایری، بود. نقش‌های برآمده از عقاید و باورهای جمعی و فردی و اندیشه خیالین و رنگ‌های برتافته از ذوق و احساس بافنده در جل شاهسون، این‌گونه بافته‌ها را از منظر زیباشناختی منحصربه‌فرد نموده است. این مقاله بر آن است تا بررسی، تحلیل، توصیف و معرفی جل‌های شاهسونی را با سی نمونه انتخابی در ابعاد فن‌شناختی (فنون بافت) و زیباشناختی (نقش و رنگ)، مورد مطالعه قرار دهد. پرسش مطروحه در این مقاله این است که طرح‌ها و نقش‌ها و رنگ‌های به‌کاررفته در جل‌های شاهسون کدام است؟ برخی از یافته‌های پژوهش چنین است: اندازه جل‌های شاهسونی نسبت به جل‌های سایر عشایر، بزرگ‌تر و به شکل مستطیل است. ضمن این‌که از نقش و نگاره‌های بیشتری بهره برده است. فضای ساختاری زمینه آن‌ها غالباً به قاب‌ها یا نوارهای افقی کم عرض و متوسط، تقسیم شده است که در درون آن‌ها انواع نقش‌مایه‌ها به‌ویژه نقوش جانوری، تزئین و نقش‌پردازی گشته است. زمینه برخی از جل‌ها نیز بدون قاب و نوار و به‌صورت سرتاسری و افشان گونه تزئین گشته است. نقش‌مایه طاووس و بز (بزغاله)، بیش‌ترین و متنوع‌ترین نقش و نگاره‌های و نقوش گیاهی همچون درخت و گل و بوته‌های انتزاعی کم‌ترین نمونه‌های نقش‌اندازی شده در این جل‌هاست. هم‌چنین بافت جل‌ها به‌طور غالب، به شیوه پیچ‌بافی یا سوماک است. رنگ‌های به‌کاررفته در این جل‌ها محدود، طبیعی و گیاهی است که شامل قرمز، آبی و انواع طیف آن، سرمه‌ای، زرد طلائی و خردلی، سیاه، سفید، قهوه‌ای سیر و باز، سبز سیر و باز، است. این مقاله از نوع کیفی و بنیادین و روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است و شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و جستجو در منابع مختلف (سراچه‌ها، مجموع‌ها و موزه‌های معتبر)، است.

واژه‌های کلیدی: شاهسون، دست‌بافته، جل، نقش، رنگ، فن بافت.

مقدمه

مطالعه و پژوهش در حوزه هنرهای بومی و قومی، به عنوان نمودی از هویت و میراث قومی در قیاس با فرهنگ و هویت جهانی، یک ضرورت و امری مهم به شمار می‌رود. از این رو که پشتوانه همه آفرینش‌ها و خلاقیت‌های سازنده بشری در درازنای تاریخ و تمدن به شمار می‌آید. دست‌بافته‌های عشایری بخشی از ملزومات ضروری زندگی و نمودی از فرهنگ و هنر بومی و قومی مردمان ایلی و عشایری است. در گام نخست، عنصر کاربرد در دست‌بافته‌های عشایری مهم‌ترین محرک و ضرورت بافت آن‌ها بوده

است. لیک به واسطه ذوق و احساس زیبایی‌خواهی نهفته در وجود هنرمند عشایری، کاربرد و زیبایی را توأمان با هم دیده و می‌آفریند. بر این مبنا، دست‌بافته‌های عشایری ضمن برآورده کردن نیازهای زندگی، امروزه به واسطه تغییر شیوه زندگی عشایر، کاربرد نخستین خود را از دست داده و به آثار هنری و موزه‌ای تبدیل گشته‌اند. دست‌بافته‌های ایل و عشایر شاهسون و از آن میان جل‌های اسب، نمونه‌هایی برجسته و زیبنده از هنر قومی، ایلی و عشایری به شمار می‌آید. جل‌های شاهسون در مؤلفه‌هایی همچون ابعاد، طرح و نقش و رنگ، از شاخص‌ترین جل‌های عشایری ایران به شمار می‌روند. به گونه‌ای که در مؤلفه‌های یادشده، عشایر همسایگان شمالی (قفقاز، آذربایجان و ترکیه) به دلیل حسن هم‌جواری و مشترکات فرهنگی، از طرح، نقش و رنگ جل شاهسون بسیار تأثیر پذیرفته است. جل‌های شاهسون مشحون از نقش و نگاره‌های متنوع به‌ویژه نقوش حیوانی و پرندگان است که به صورت متراکم در زمینه نقش‌پردازی شده است. نقش و رنگ دو عنصر زیباشناختی در یک پدیده است که آن‌ها به منظومه اثر هنری وارد می‌نماید. از این رهگذر جل‌های شاهسون به دلیل برخورداری از شاخص‌های زیباشناختی در زمره آثار هنر بومی و عشایری قرار می‌گیرد. سؤالی که در ارتباط با موضوع حاضر مطرح است این است که طرح‌ها و نقش‌ها و رنگ‌های به کار رفته در جل‌های شاهسون کدام‌اند؟ شناسایی، معرفی، تحلیل و توصیف دیداری (بصری) و زیباشناختی جل‌های شاهسون هدف این مقاله است. این مهم در راستای معرفی و مستند نگاری هنرهای بومی به‌عنوان بخشی از هویت قومی و عشایری، است. چه این‌که امروزه به دلیل تغییر شیوه زندگی عشایر، بافت انواع دست‌یافته‌ها و به‌طور خاص جل‌ها تحت‌الشعاع این پدیده قرار گرفته و بافت چنین جل‌های پر نقش و نگاری متوقف یا به شدت محدود گشته است. از این رو نویسنده با جستجو در موزه‌ها و مجموعه‌های معتبر، تعداد سی جل از جل‌های شاخص شاهسون که دارای کیفیت دیداری و زیبایی‌شناختی بود را شناسایی و مورد مطالعه، تحلیل و بررسی قرار داد. در بررسی و تحلیل جل‌ها مؤلفه‌هایی نظیر انواع نقوش و رنگ‌های به کار رفته، هم‌چنین فنون بافت، مواد به کار رفته و ابعاد آن‌ها مورد مطالعه قرار گرفت. تحقیق حاضر از نوع کیفی و بنیادین و روش تحقیق هم به صورت توصیفی-تحلیلی خواهد بود. هم‌چنین شیوه گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و نمونه‌های انتخابی از مجموعه‌ها و سراج‌هایی انتخاب شده است که در بخش منابع تصاویر آمده است.

۱. پیشینه

آنچه ضرورت انجام این پژوهش را تعیین کرده، محدودیت و نبود منابع مکتوب و قابل توجه در ارتباط با موضوع حاضر است. در ارتباط با جل‌های عشایری و به‌طور خاص

شاهسون، تنها کتاب (آلبوم تصویری) جل‌های روستایی و عشایری ایران (تناولی، ۱۳۷۷)، است که در آن به معرفی نمونه‌هایی از جل‌های مناطق روستایی و عشایری می‌پردازد.

۲. ایل و عشایر شاهسون و دودمان آن‌ها

شاهسون‌ها، یکی از مهم‌ترین ایل‌ها و عشایر شمال‌غرب کشور است که جغرافیای وسیعی از غرب تا شرق آذربایجان شرقی و اردبیل و نقاطی از استان‌های قزوین، همدان و زنجان را به خود اختصاص می‌دهد.

«با استناد بر پیشینه تاریخی ایل شاهسون، شمال‌غرب، اولین ناحیه شاهسون نشین به حساب می‌آید. از آنجا که آذربایجان مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مرکز سکونت این ایل در ایران به شمار می‌رود، بسیاری از آداب و رسوم آن‌ها در نواحی غربی ایران رواج یافته است» (حصوری، ۱۳۷۶، ۱۴).

شاهسون یا ایل سون، واژه‌ای ترکی به معنی «دوستدار و وفادار به شاه»، یکی از ایل‌های بزرگ ایران در مناطق آذربایجان (شمال‌غرب) و به سمت مرکز ایران است که «پس از شکل‌گیری در دوره صفویه، دشت مغان و دامنه‌های سبلان را برای قشلاق و ییلاق خود برگزید» (مرادی‌خلج و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۸۹). در چگونگی شکل‌گیری و ظهور شاهسون دو روایت وجود دارد. نخست این‌که؛

«بنا به قول مورخین باعث آن‌چنان بود که جمعی از گروه نمک به حرامان قزلباشیه بر شاه‌عباس خروج کرده، پای جرئت و جسارت پیش نهادند. شاه‌عباس فرمود: شاهسون گلسون یعنی هر که شاه را دوست دارد، بیاید لهذا از هر فرقه آمد و طاغیان شاه را شکست دادند، پادشاه آن جماعت را شاهسون نام نهاد» (افشار سیستانی، ۱۳۶۶: ۷۸).

شاهسون در واقع اتحادیه و ارتشی داوطلب و وفادار متشکل از گروه‌های مختلف و متنوع [ترک و غیر ترک] بود که به فرمان شاه لیبیک گفته و در حمایت از وی جهت مقابله با شورشیان قزلباش تشکیل شد. «قبایل بسیاری از شمال‌غربی ایران گرد هم آمدند. حتی غیرمسلمان‌هایی چون گرجی‌ها، کرکسی‌ها و ارمنی‌ها که هیچ ارتباط فرهنگی و قبیله‌ای با شاهسون‌ها نداشتند و تنها نقطه مشترکشان زبان ترکی بود، به آنان پیوستند» (هال و لوچویک ویووسکا، ۱۳۷۷: ۲۱۷). دوم این‌که؛

«در اواخر قرن شانزدهم میلادی پس از این‌که بیش‌تر تیره‌های سنی و شیعه خود را از زیر سلطه ظالمانه امپراتوری عثمانی نجات داده و به ایران پناهنده شدند، یون سورپاشا یکی از رهبران قبایل ساکن در آنجا هم به منظور کسب اجازه در مورد آوردن قبیله‌اش به ایران نزد شاه‌عباس آمد، شاه‌عباس به آنان نام شاهسون داده و به ایشان در انتخاب محل سکونت آزادی عمل داد. آنان نواحی مجاور اردبیل و هم‌چنین کلیبر مغان تا محل تلاقی رودهای ارس و کر را برای زندگی خود برگزیدند» (جانب‌اللهی، ۱۳: ۳۹۴-۳۹۳).

بعدها، نام شاهسون «به کلیه کوچ‌نشینان آذربایجان اطلاق گردید» (کریم‌زاده، ۱۳۵۲: ۷۷). تعداد قبایل و طوایف شاهسون را بنا بر یک روایت شفاهی، ۴۸ ذکر می‌کنند که عبارت‌اند از:

«قوجه‌بگلو، گیکلو، اجیرلو، ساری‌خان‌بگلو، عیسی‌لو، مغانلو، مرادلو، اودولو، بگ‌باغلو، ساری‌جعفرلو، عربلو، حاجی‌خواجه‌لو، گیلو، کورعباسلو، کلاش، حسین‌حاجیلو، تریت، پیرایواتلو، آی-واقلو، دمیرچلو، جهان‌خانملو، خلفه‌لو سوادخان، قره‌چهلو، قورتلا، هومونلو، بگدلو، جلودارلو، خلیفه‌لو، ساربانلار، جعفرقلی‌خانلو، زرگر، سیدلر، ملی، بالابگلو، خلفلو، شاهقلی‌بگلو، ذوالقدر، مستعلی‌بگلو، طالش‌میکائیلو، جان‌یارلو، ساری‌نصیرلو، تکلو، رضابگلو، دل‌آغاردا، سادات‌زرانجی، قره‌لرخیاو، قره‌لرجبدرق، کولانی‌زاخور» (جنب‌اللهی به نقل از راوی علیخان رئیس‌گیکلو، ۱۳: ۳۹۴).

احتمالاً و «بنا بر قول تاپر ظاهراً یون سورپاشا و معاصران او، سرودمان واقعی شاهسون‌های امروزی ایران هستند (تاپر، ۱۳۷۴: ۱۶). پس از صفویه و به‌طور خاص بعد از سقوط رضاشاه، شاهسون‌ها دچار پراکندگی شدند. «برخی از آنان در میان قبایل بختیاری مستقر شدند، گروهی در منطقه خمسه فارس و برخی دیگر که به مردم خراسان پیوسته بودند، کمی بعد جذب منطقه کشمیر شدند» (هال و لوچویک و بووسکا، ۱۳۷۷: ۲۲۰-۲۱۹). ایل شاهسون در مناطق مختلفی از ایران همچون مناطق شمالی، شمال‌غربی، غرب و مرکز ایران شامل دشت مغان، هشترود، زنجان، میانه، خمسه، بیجار، ساوه، قزوین و ورامین ساکن هستند. در تصویر ۱، چادر زندگی (معماری متحرک) و فعالیت روزانه زنان شاهسون نشان داده شده است.

۳. دست‌بافته‌های شاهسون

شاهسون‌ها انواع متنوع و مختلفی از دست‌بافته‌ها را با کاربردهای گوناگون می‌بافند که از آن جمله می‌توان به قالی و قالیچه، گلیم، ورنی یا سوماک (گلیم سوزنی)، مفرش (۱) (نوعی جعبه یا صندوق مکعبی شکل به‌صورت روباز و بسته مخصوص نگهداری رختخواب و محل قایم کردن اشیاء با قیمت مانند تفنگ‌های عشایری جهت محافظت از خانواده و اموال)، اسلحه‌های سرد، پول، طلا و جواهرات، جاجیم، جل‌اسب، خورجین، نمکدان، روکسی، پالاس (پلاز)، زیلو، گیوه، دست‌کش، پاپوش (ساق‌پوش)، برک (چوقا)، جامتائی (۲) (چننه و توبره) و حصیر، اشاره کرد. تولید دست‌بافته‌های شاهسونی به‌صورت ذهنی‌بافی، مهم‌ترین ویژگی این نوع از بافته‌ها است. در زیر برخی از دست‌بافته‌های یادشده در تصاویر ۴-۱ نشان داده شده است.

تصویر ۱: خورجین شاهسون به صورت جفتی و تک لنگه‌ای (www.venturitappetiantichi.it)

تصویر ۲: جل شتر (www.azerbaijanrugs.com)، نمکدان شاهسون مغان (pinterest.com، rippon-boswell-wiesbaden.de)، چننه (www.rugrabbit.com)

تصویر ۳: مفرش شاهسون با نقش مایه خرچنگی (rippon-boswell-wiesbaden.de)

تصویر ۴: نمونه گلیم‌های شاهسون، یالا: نقوش ستاره یا ترنج‌نگاره، پایین: نقش پرندگان واژگون (منبع: www.rippon-boswell-wiesbaden.de)

۴. گلیم و ورنی (گلیم سوزنی): برجسته‌ترین دست‌بافته شاهسون

دست‌بافته‌های عشایری، نوع خاصی از تولیدات بومی است که به لحاظ ساختار فنی (فنون بافت) و زیبایی‌شناختی (نقش‌پردازی) و بهره‌گیری از رنگ‌های گیاهی و درخشان، در نظام بافندگی ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

«استفاده از رنگ‌های طبیعی، زیبایی نقش‌های انتزاعی و تجریدی در دست‌بافته‌های عشایری بیان‌گر تأثیر طبیعت زیبا و فراخزای آن در روحیه مردمان عشایری است. تأثیر این عوامل در روحیه هنرمندان طراح و بافنده عشایری بسیار بوده است. به‌گونه‌ای که بازتاب آن را در نقش-مایه‌های گوناگون دست‌بافته‌ها، بازمی‌نمایاند» (صدری، ۱۳۸۴: ۳۳).

در این میان، دست‌بافته‌های شاهسون و به‌طور خاص گلیم و گلیم‌های سوزنی ورنی آن‌ها برجسته می‌نماید. گلیم‌ها «رایج‌ترین کف‌پوش شاهسون‌هاست و به همین علت تعداد زیادی از آن‌ها توسط این ایل بافته شده است» (هال و لوچویک و یووسکا، ۱۳۷۷: ۲۲۰-۲۱۹). گلیم‌های «ایل سون‌ها از بادوام‌ترین گلیم‌ها به شمار می‌روند و گلیم‌های سوزنی و ظریف معروف به سوماک مهم‌ترین نوع گلیم‌های این ایل است که به زبان محلی بدان ورنی گفته می‌شود» (جزایری، ۱۳۸۰: ۶۰). ورنی برجسته‌ترین نوع گلیم در میان دست‌بافته‌های شاهسونی است که در سایر ایل‌ها و عشایر ایران بانام‌هایی همچون شیرکی‌پیچ (در قلمرو ایل افشار)، رندی (در قلمب ایل بختیاری قشقایی)، مشهور است. هم‌چنین در میان ایل‌ها و عشایر همسایگان شمالی و شمال‌غربی همچون جمهوری آذربایجان، ترکیه، منطقه قفقاز، نیز بافته می‌شود که به لحاظ نقش‌پردازی و آفرینش نقش و نگاره‌ها با ورنی شاهسونی، مشترکات قابل توجهی دارد. «ورنی ایران با سوماک‌هایی که در قفقاز تولید می‌شود، شباهت‌های فراوانی دارد که خود نشان‌دهنده فرهنگ مشترک میان اقوام ساکن در آذربایجان است» (صالحی، ۱۳۸۱: ۱۴۰). در بافت گلیم‌های معمولی و رایج به‌طور عمده از فن (تکنیک) پلکانی یا چاک‌دار و در بافت ورنی از فن پیچ بافی یا سوماک استفاده می‌شود. ورنی با گلیم معمولی از منظر ساختار و فن بافت متفاوت است. در گلیم به‌عنوان یک بافته پودنما، بافت زمینه بسته به نقش، به-وسیله چاک‌ها یا درزهایی منقطع است. ضمن این‌که نقش‌ها توسط پود شکل می‌گیرد (تار به‌وسیله پود پوشیده می‌شود). در حالی که در بافت ورنی، نقش‌آفرینی با استفاده از پیچش ممتد پود اضافی یا اصلی (پود نقش‌ساز)، به دور تار صورت می‌گیرد. در این حالت تار و پود، هیچ کدام دیده نمی‌شود.

۵. نقش و نقش‌پردازی در دست‌بافته‌های شاهسون

از ویژگی‌های برجسته و رایج در دست‌بافته‌های شاهسون و به‌طور خاص گلیم‌بافته‌ها و سوزنی‌ها، نقش‌پردازی‌های منحصربه‌فرد با استفاده از اشکال و ترکیب‌بندی‌های هندسی همگون است. سنت تصویری و نقش‌پردازی در دست‌بافته‌های شاهسون به نسبت

غالب تر و تأثیرپذیر آن‌ها از محیط زندگی و طبیعت پیرامون بیش تر است. «سنت‌های طراحی و نقش‌پردازی بافته‌ها زیرمجموعه‌ای از آداب و رسوم فرهنگی آن‌هاست، به همین دلیل بیش‌ترین تأثیرگذاری سنت‌های بافندگی این مردمان بیش تر در زمینه طرح و نقش بوده و کم تر در فنون بافندگی و رنگ‌پردازی» (حصوری، ۱۳۸۵: ۲۴). شاهسون‌ها در بافته‌های خود «به‌طور کلی از طرح‌های هندسی شکسته با رنگ‌های هماهنگ و ملایم نیز استفاده می‌کنند و کم تر می‌توان دو گلیم ایل‌سون را از نظر طرح و رنگ مشابه یافت» (جزایری، ۱۳۸۰: ۶۰). آن‌ها از «نگاره‌های بزرگ و برجسته به صورت ردیفی استفاده شده و توسط نوارهایی باریک با طرح‌های ظریف تر و پیچیده تر و پیچ‌بال از یکدیگر جدا شده است» (هال و لوچویک ویووسکا، ۱۳۷۷: ۲۲۰-۲۱۹).

نقوش در دست‌بافته‌های شاهسون «به‌صورت نقوش گیاهی، جانوری، کیهانی و لوازم مورد استفاده در زندگی روزمره بافندگان و عناصر طبیعی نمود یافته است. هر یک از نقوش دارای معانی و مفاهیم نمادین مختلف است که نشان‌گر باورها و اعتقادات بافندگان منطقه است» (صادق‌پوری، ۱۳۹۵: ۱). رایج‌ترین نقش و نگاره‌ها در این بافته‌ها نقوش کیهانی یا انواع اشکال و فرم‌های ستاره است. «گروه عظیمی از نقوش کیهانی به کار رفته در ورنی‌ها [و دست‌بافته‌ها به‌طور عام] را ستاره‌ها (جدول ۱) تشکیل می‌دهند. کاربرد این گروه از نقوش در نزد شاهسون‌ها رواج داشته و کاملاً شناخته شده است» (میزبان، ۱۳۸۲: ۵۶). نقوش ستارگان بزرگ در گلیم‌ها در حکم و جایگاه ترنج‌ها یا حوض‌های میانی زمینه است؛ که در اصطلاح محلی بدان گول (گل - حوض) می‌گویند. ستاره نشانه خوشبختی و شادمانی است. برخی از ستاره‌ها نیز در قالب‌های کوچک تر و با جنبه پُرکنندگی فضاهای زمینه و اغلب حاشیه آفریده می‌شوند. چنین به نظر می‌رسد که بُن‌مایه اولیه و ساختار اصلی نقش ستاره از ستاره هشت پر یا به‌نوعی هشت‌ضلعی گرفته شده و بعدها توسط بافندگان و بر مبنای ذوق و سلیقه و خلاقیت آن‌ها دچار تغییر و تحولات بنیادی تری شده است. البته این یک سنت دیرین است که هر نقش - مایه‌ای با گذر زمان از فرم و ساختار نخستین خود فاصله گرفته و با گذر زمان توسط بافنده دچار تغییر و استحاله شکلی می‌شود. «در بسیاری از گلیم‌ها نگاره‌های خرچنگ‌مانند و لوزی‌های قلاب‌شکلی وجود دارد که نمونه‌های آن در اکثر دست‌بافته‌های ترک، از آسیای مرکزی تا آناتولی به چشم می‌خورد. این ستارگان هم‌چنین می‌تواند از مثلث‌هایی کوچک تشکیل شده و به‌کل لوزی، انوار خورشید یا طرح‌های شانه‌ای شکل درمی‌آید» (هال و لوچویک ویووسکا، ۱۳۷۷: ۲۲۰). در متن گلیم‌ها و به‌طور خاص ورنی‌ها انواع نقوش کیهانی (ستاره)، جانوری (حیوانی شامل شیر، گوزن، آهو، گرگ، سگ گله، بوقلمون، مرغ و خروس، شغال، شتر، روباه و پرنده شامل خروس، مرغ، جوجه و طاووس، عقاب، قو و هُدُهد)، انسانی و گیاهی (گل و بوته و درختان انتزاعی)، دیده می‌شود. بافندگان گلیم و ورنی از نقش‌هایی چون پرنندگان محلی و ... به گونه‌های بسیار زیبا و به صورت هندسی استفاده می‌کنند. تمام نقش و نگاره‌های زیبایی آن، زاینده ذهن خلاق آنهاست.

	ستاره هشت‌پر (صادق پوری، ۹۵)		ستاره خرچنگی (www.kilim.com)		ستاره شانه‌ای (میزبان، ۱۳۸۲: ۵۹)
	ستاره صلیبی (میزبان، ۱۳۸۲: ۵۹)		ستاره الماسی (میزبان، ۱۳۸۲: ۵۹)		
جدول ۱: شکل‌های متنوع نقوش کیهانی یا ستاره خوشبختی در گلیم‌بافته‌های شاهسون (متبع: پژوهش‌گر)					

۶. فنون بافت دست‌بافته‌های شاهسون

فنون (تکنیک) بافت در کنار طرح و نقش و رنگ، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مرتبط با دست‌بافته‌های عشایری و خاصه شاهسون است. «فنون بافت، مهم‌ترین عامل در ایجاد و آفرینش نقش‌ها و طرح‌هاست و این در واقع معماری و مهندسی فرآیند بافت است. بدون فنون بافت هیچ طرح اندازی یا نقش‌پردازی حتی به صورت خلاصه، انتزاعی و پالودگی‌های ریختی، بر پهنه دست‌بافته میسر نخواهد بود» (افروغ و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۳). عاملی که باعث تنوع بافت انواع دست‌بافته‌ها به لحاظ فنی و ساختاری است. ساختار بافت جل‌های عشایری در مناطق مختلف با انواع متنوعی از فن‌های بافت اتفاق می‌افتد. این فن‌ها عبارت است از: گلیم‌بافت (تخت پود شُل)، قالی‌بافت (گره‌بافت)، جاجیم‌بافت (تخت پود سفت)، تلفیقی (گلیم‌بافت و گره‌بافت، گلیم‌بافت و پیچ‌بافت)، پیچ‌بافت با پود اضافی. در میان عشایر شاهسون، فن بافت «چاک‌دار» یا «پلکانی» برای گلیم‌های معمولی (بافته‌های پودنما)، «پیچ‌بافی» یا «سوزنی» برای بافت دست‌بافته‌ها و به‌طور خاص گلیم‌های سوزنی (ورنی) و «جاجیم‌بافی» برای بافت جاجیم بافت‌ها (بافته‌های تارنما) استفاده می‌شود.

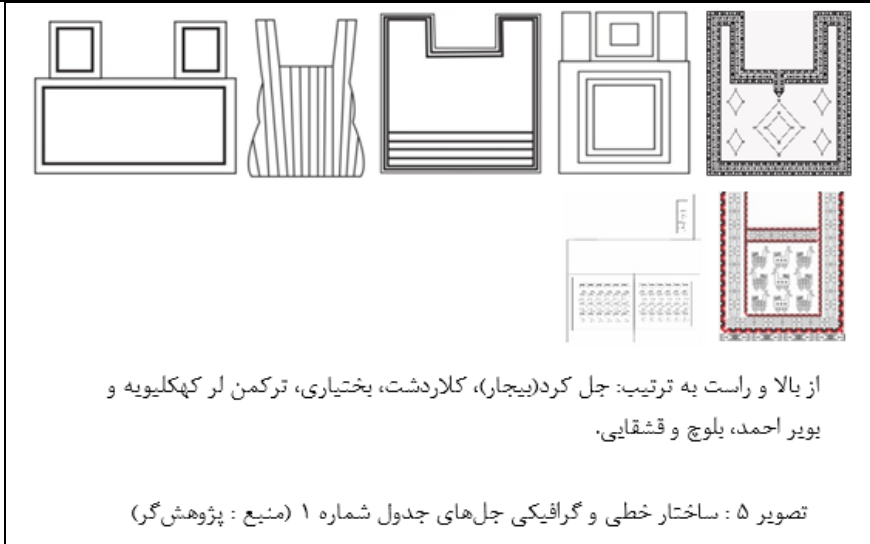
۷. جل اسب‌های عشایری

جل اسب، یکی از انواع مهم دست‌بافته‌های عشایری است که توسط بافندگان عشایری به جهت رفع نیازی از زندگی و برای پوشاندن و محافظت بدن اسب بافته می‌شود و به طور غالب در همه ایل‌ها و مناطق عشایری ایران و به‌طور خاص در گذشته بافته و رایج بوده است. امروزه نیز در بین برخی از عشایر همچون شاهسون، قشقایی و بختیاری و ترکمن کماکان بافته و استفاده می‌شود. برخی از محققان سابقه حضور جل را به عصر مفرغ در هزاره دوم پ.م و هم‌زمان با ظهور صنعت مفرغ و ساخت انواع ابزارهای مربوط به فرهنگ اسب‌داری و اسب‌سواری می‌دانند. «شکوفایی هنر جل بافی در عشایر کوچ‌رو یادآور دوران رونق هنر و صنعت لگام و دهنه‌سازی مفرغ در تمدن لرهای نخستین است که پا به پای هنر جانور نگاری عصر برنز لرستان (هزاره دوم پ.م) عالی‌ترین جلوه هنری زمانه گردید. در این دوران بود که همه مهارت‌ها و هنرمندی‌ها و صنعت‌گری‌ها از اسب آغاز می‌شد و به اسب پایان می‌گرفت. بسا که هنر اعظم جل بافی ادامه بی‌وقفه همان هنر اعظم لگام‌گیری پیش از تاریخ لرستان باشد و این اندیشه گران‌مایه از همانجا

برانگیخته شده باشد از این رهگذر جل اسب می‌تواند تمام‌ترین جلوه بافندگی عشایری باشد» (پرهام، ۱۳۷۱: ۹۸).

جل‌ها، حاوی جلوه‌های تصویری غنی از میراث فرهنگی و هنری بومی ایلی و عشایری است. در لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه جل آمده است: «به معنای پوشش یا پوشاک است. این واژه در باب تواضع و تحقیر به جای لباس در اویش و فقرا نیز به کار رفته است» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۱۵). این بافته تقریباً در بین همه عشایر ایرانی و همسایگان شمالی همچون عشایر حوزه آسیای مرکزی (جمهوری آذربایجان)، قفقاز و آسیای صغیر، بافته شده، معمول و مرسوم است. «جل، علاوه بر نگه‌داشتن اسب، لباس مهمانی او نیز هست. در مجالس عروسی و یا عیدهای ملی و نیز دیدوبازدیدهای رسمی، همان‌گونه که سوار ظاهر خود را می‌آراید، به آرایش اسب نیز می‌پردازد و او را به بهترین جل‌ها تزئین می‌کند» (تناولی، ۱۳۷۷: ۶۵). این رسم البته تا چندی پیش در بین عشایر رایج بود که با گذشت زمان و تغییر شیوه‌ی زندگی و بیرون رفتن تدریجی اسب از زندگی عشایر، کنار نهاده شد.

جل‌ها یکی از مهم‌ترین و چشم‌گیرترین نوع دست‌بافته‌ها هم به لحاظ کاربرد و هم از منظر زیباشناختی به شمار می‌رود و از آن جهت ارزشمند و گرامی است که آینه و بازتاب بخش بزرگی از سنت‌های اصیل ایرانی و انعکاسی از ارزش‌های هنری طبیعت است. این دست‌بافته با یک شکل یکسان اما با ابعادی متفاوت و با نقش‌ها و طرح‌های گونه‌گون مطابق با فرهنگ، سلیقه و باور بافنده و رنگ‌های متنوع و خاص هر منطقه، بافته می‌شود. امروزه به لحاظ تغییر شیوه زندگی و یکجانشینی عشایر، بافت جل در بسیاری از مناطق و ایل‌ها به جز مواردی بسیار محدود به‌خصوص در جغرافیای شاهسون و قشقایی که بیش‌تر جنبه سفارش دارد، منسوخ شده است. جل‌های امروزی از منظر فن‌شناختی (کیفیت بافت، رنگ‌های به‌کاررفته) و زیباشناختی (نقش‌پردازی، انتخاب و چیدمان رنگ‌ها) و نیز رعایت کیفیات بصری (دیداری) و تجسمی، نسبت به جل‌هایی که تا چند دهه پیش بافته می‌شدند، بسیار نازل‌تر است. ساختار و فضا‌بندی زمینه و متن جل‌ها نشان از بی‌ذوقی و بی‌تفاوتی به زیباسازی دست‌بافته از سوی بافنده دارد. چه این که شرایط و شیوه زندگی بافنده نسل امروز نیز در این ناپسندی، تأثیرگذار است. در تصویر ۵ و جدول شماره ۲ مختصات برخی از جل‌های مناطق و عشایر ایران و طرح‌های خطی آن‌ها آورده شده است.

جدول ۲: مختصات جل‌های برخی از ایل‌ها و مناطق ایران (منبع: پژوهش‌گر)

ایل	اندازه	رنگ‌های به کار رفته	جنس	نقوش به کار رفته	فن بافت	تصویر
ترکمن (یموت)	*۲۰۲ ۱۸۳ سانتی‌متر	قرمز، سفید، نارنجی، آبی، خرمایی، زرد، سرمه‌ای، سیاه، خاکستری، سبز.	پشم و پنبه	نقوش شطرنجی و هندسی صلیبی و زنجیره چلیپا	گلیم بافت	 تناولی، ۱۳۷۷: ۷۲
ترکمن (یموت)	*۱۲۵ ۱۴۷ سانتی‌متر	آبی، عنابی، سفید، قرمز، بنفش، صورتی.	پشم و پنبه	ردیف‌هایی از نقش پروانه و گل‌های ریز چهارپر در سراسر محرمات عمودی	پیچ بافی	 ripponboswell-wiesbaden.de

 pinterest.com	ترکیب از گلیم بافی و پیچ بافی	طاووس، بز (بزغاله) زنجیره نقش کنگره گل‌های چهارپر، نقوش هندسی	پشم	سرمه‌ای، سفید، سیاه، قرمز، سبز	*۱۲۵ ۱۵۲ سانتی‌متر	پوش
 pinterestcom	پیچ بافی	نقوش انسانی در تریخ میانی لوزی، انواع گل و بوته‌های هندسی و انتزاعی.	پشم و پنبه	قرمز، سیاه، سفید، زرد کرم، سرمه‌ای، صورتی، سبز	*۱۵۵ ۱۷۰ سانتی‌متر	گرد (پیش‌کار)
 تناولی، ۱۳۷: ۱۵۶	پیچ بافی	بته جقه، بز (بزغاله)، ترماتیک، اشکال متنوع هندسی	پشم	کرم، قرمز، نارنجی، سفید، سرمه‌ای، زرد خردلی، آبی، سبز سنجدی، سیاه، قهوه‌ای	*۱۴۲ ۱۲۲ سانتی‌متر	کلاردشت
 تناولی، ۱۳۷۷: ۱۵۹	پیچ بافی	کوه، زنجیره سرتاسری از فرم لوزی،	پشم	قرمز، نارنجی، سفید، خرمایی، سیاه، قهوه‌ای	*۱۵۶ ۱۴۴ سانتی‌متر	کرکوکلوپوه و پوپرا احمد
 www.1stdibs.com	ترکیبی از سوزنی گلیم بافی و قالی بُری	طاووس و کادری از آن دارای گل‌های نقش برجسته	پشم	شتری، آبی، قرمز، سیاه، سفید، سبز، سرمه‌ای،	*۱۳۰ ۱۴۵ سانتی‌متر	

۸. ساختار و اندازه‌های جل‌های عشایری

شکل و ساختار جل اسب متشکل از بدنه مربع یا مستطیل شکل است. هر بدنه دارای دو آلت یا بخش است که اغلب جداگانه بافته شده و سپس به هم دوخته و متصل می‌شود. «جل اسب تشکیل شده از یک بدنه مربع شکل و دو دستک. قسمت بدنه به اندازه‌ای است که تمام سطح پشت اسب را می‌پوشاند و اندازه دو دستک به حدی است که سینه اسب را در برمی‌گیرد» (تناولی، ۱۳۷۷: ۶۵). در برخی مناطق جل‌ها شکلی مستطیلی و بلند دارد که علت

آن بزرگی و کشیدگی بدن اسب است؛ اما در سایر مناطق و عشایر، اغلب جل‌ها از ساختاری مربع شکل و نسبت به نوع مستطیلی، کوچک‌تر است. در واقع اندازه قسمت بدنه بر مبنای بدن و اندام اسب تعیین و بافته می‌شود. علیرغم این که اندازه‌ها در هر منطقه یکسان نیست، اما این تفاوت آن‌چنان محسوس نیست، به گونه‌ای که اندازه همه جل‌ها از یک محدوده مشخص فراتر نمی‌رود. شکل و کالبد اصلی جل‌ها در همه مناطق به جز جل‌های غرب و شمال‌غربی کشور (آذربایجان - شاهسون‌ها و کردستان) که از شکل مستطیلی تبعیت می‌کند، مربع شکل است. در حقیقت از منظر ابعاد نیز بزرگ‌تر از جل‌های سایر مناطق هستند. در تصویر ۶ و ۷، نمونه‌هایی از جل‌های مربع و مستطیل شکل مناطق نشان داده شده است.

به‌طور کلی، اندازه و ابعاد جل‌ها در همه عشایر و مناطق، از عرض ۱۲۰ تا ۱۸۰ سانتی‌متر و طول از ۱۴۰ تا ۲۰۵ سانتی‌متر تجاوز نمی‌کند. دستک‌ها که برای پوشیدن سینه اسب به جل، بافته و اضافه می‌شود، بخش دیگری از ساختار جل است. در ارتباط با دستک‌ها باید گفت: «دو دستک به حدی است که سینه اسب را در برمی‌گیرد. همه جل‌ها دارای دو دستک نیستند. دسته‌ای از کردهای غرب ایران جل‌هایشان یک دستک بیش‌تر ندارد، از این رو که یک دستک برای پوشاندن سینه اسب‌های نسبتاً کوچک آن‌ها کافی است» (تناولی، ۱۳۷۷، ۶۵) (تصویر ۸). اندازه دستک‌ها نیز دارای تغییرات اندکی است. عرض یا پهنا در دستک بین ۱۰ تا ۲۵ سانتی‌متر و طول بین ۳۵ تا ۵۰ سانتی‌متر می‌تواند تغییر کند. گروه دیگری از جل‌ها نیز علاوه بر بدنه و دو دستک، دارای گردن پوش نیز هستند. گردن پوش در بین دو دستک قرار گرفته و برای پوشاندن گردن تعبیه شده است (تصویر ۹). دسته دیگری از جل‌ها نیز بدون دستک هستند (تصویر ۱۰)، اما به‌جای آن، بخشی در میانه جل اضافه گشته است که به نوعی بخشی از گردن اسب را می‌پوشاند. جل‌های با این ساختار در میان عشایر ترکمن رایج معمول است. در تصویر ۱۱، به‌صورت کلی، اندازه‌ی طول و عرض و نیز ساختار زمینه و دستک‌های جل، نشان داده شده است.

تصویر ۶ : نمونه‌هایی از جل‌های مستطیلی شاهسون یا نقوش طاووس و یز (یزغاله) و کردستان یا نقش یته‌جقه (منبع : [pinterest.com, rippon-boswell-wiesbaden.de](https://pinterest.com/rippon-boswell-wiesbaden.de))

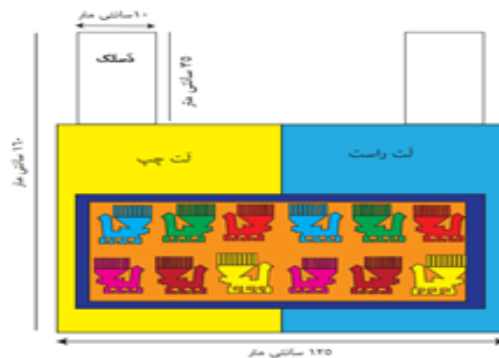
تصویر ۷ : نمونه‌هایی از جل‌های مربع شکل قشقایی، بلوچ و ترکمن منبع : [pinterest.com, rippon-boswell-wiesbaden.de](https://pinterest.com/rippon-boswell-wiesbaden.de)

تصویر ۸ : جل اسب، یک دستک، بافت کردستان (منبع : تناولی، ۱۳۷۷: ۷۶-۷۵)

تصویر ۹ : جل اسب، شاهسونی (ساوه)، دارای دو دستک و گردن‌پوش (منبع : تناولی، ۱۳۷۷: ۷۴)، تصویر ۱۰ : جل اسب، شاهسونی (ساوه)، بدون دستک و دارای گردن‌پوش (منبع : www.pictame.com)

تصویر ۱۱ : ساختار جل عشایری (منبع : پژوهش‌گر)

۹. جل‌های شاهسون

منطقه آذربایجان و شمال غرب ایران، یکی از محمل‌ها و کانون مهم بافت جل اسب است. جل‌هایی که در میان دست‌بافته‌های عشایری از حیث نفاست و زیبایی در زمره

بهترین جل‌های عشایری ایران و حتی کشورهای هم‌جوار است. از دوران قاجار به این سو، نظام بافندگی آذربایجان چه در بافت و تولید قالی‌های نفیس و چه در تولیدات عشایری، همواره در تراز بالایی قرار داشته است. گواه این مدعا، جل اسب ابریشمی است که در دوره قاجار و در تبریز بافته شده است (تصویر ۱۲). جل‌ها و رواسبی‌های زیبای منطقه آذربایجان که از تولیدات عشایر شاهسون است، در بین دست‌بافته‌های این ایل، سرآمد است. «بهترین رواسبی در ایران، جل اسب‌های ایل سون [شاهسون] است. جل اسب‌های مناطق دیگر معمولاً یک تکه و حداکثر دو تکه بافته می‌شوند. ولی ایل سون‌ها جل را شش تکه با رنگ‌های متنوع می‌بافند» (جزایری، ۱۳۸۰: ۶۰). جل‌های شاهسون از نظر ابعاد، بزرگ‌ترین جل‌های عشایری ایران به شمار می‌رود. نقش‌پردازی در این نوع بافته‌ها، بسیار چشم‌گیر است.

تصویر ۱۲ : تصویر : جل اسب از جنس ابریشم و مخمل، احتمالاً تبریز، دوره قاجار، ابعاد : ۱۹۰*۱۳۰ سانتی‌متر (منبع : rippon-boswell-wiesbaden.de)

۱۰. مؤلفه‌های دیداری (نقش و رنگ) در جل‌های شاهسون

نقش‌پردازی و رنگ‌بندی، دو عنصر دیداری و زیبایی‌شناختی مهم در بافته‌های شاهسون و به‌ویژه جل‌ها است که بافنده بر مبنای تجربه شخصی و به شیوه‌ای هنرمندانه از آن‌ها در جهت تلطیف کردن فضای جل بهره برده است. در جل‌های شاهسون، نقوش متنوع انسانی، جانوری اعم از حیوانات و پرندگان، گیاهی (درخت و انواع گل و بوته)، نقوش کیهانی (ستاره) در قالب اشکال هندسی، به کار رفته است. ریتم و تکرار یکی از کیفیت‌های دیداری نقوش در جل‌های شاهسون است که در نوارها یا ردیف‌های افقی، نقش‌پردازی شده است. زمینه جل‌ها غالباً به نوارها یا قاب‌های مستطیلی شکل بزرگ تقسیم‌بندی شده است که بین آن‌ها نیز نوارهای باریک‌تر و کم‌حجم‌تر به‌عنوان جداکننده و حائل بین نوارهای بزرگ‌تر، نقش‌پردازی شده است. بسته به سلیقه بافنده و نوع نقش‌پردازی، تعداد نقوش و اندازه آن‌ها، تعداد فضاها یا نوارها مشخص می‌شود. نوارهای بزرگ معمولاً بین سه تا چهار و نوارهای حائل و کوچک بین چهار تا هفت عدد است. به‌طور کلی طرح و ساختار جل‌های شاهسونی، راه‌راه یا محرمات است. بیش‌ترین نقش‌مایه‌های به کار رفته در جل‌های شاهسون، از نوع جانوری (حیوانی و پرندگان) و در برخی موارد نادر، انسانی است. نقوش حیوانی شامل بز (بزغاله)، سگ، آلاغ، روباه، گوزن،

شیر، گرگ، اسب، شتر، مار، لاک‌پشت، رتیل، خرچنگ و نقوش پرندگان شامل طاووس، عقاب (شاهین)، خروس، مرغ و جوجه، است. هوشمندی و هنرمندی بافنده در انتخاب رنگ و پردازش رنگی در زمینه جل نمودارتر است. وی در رنگ‌بندی، انتخاب و چینش رنگ‌ها در کنار هم در جهت خلق فضایی شادمانه، به‌صورت تجربی و خودانگیخته پایبندی به اصول را رعایت نموده است. اگرچه تعداد رنگ‌ها محدود است، لیک هم‌نشینی آن‌ها به‌گونه‌ای پسندیده، اثری فاخر در هنر عشایری را پدید آورده است. بهره‌گیری از رنگ‌ها و طیف‌های هم‌خانواده و متضاد به‌گونه‌ای است که به برقراری تعادل و توازن رنگی ختم می‌شود. از این‌رو این برخورد هنرمندانه برای مخاطب این امکان را فراهم می‌آورد تا با رغبت و شوق وافر با دست‌بافته و ابعاد هنری و تجسمی آن ارتباط برقرار کند. چه این‌که جنس و نوع رنگ در دست‌بافته‌های شاهسون و جل‌های آن‌ها طبیعی و از نوع گیاهی است. رنگ‌های به کار رفته در جل‌های شاهسون عبارت است از: قرمز، کرم، سرمه‌ای، آبی (باز و سیر و فیروزه‌ای)، زرد (لیمویی و خردلی)، قهوه‌ای (باز و سیر)، سیاه، سفید، سبز (یشمی و پسته‌ای)، نارنجی و عنابی.

جدول ۳: مختصات جل‌های شاهسون (منبع: پژوهش‌گر)

اندازه	رنگ	فن بافت و جنس	نقش (نقش‌مایه)	تصویر و منبع آن
۱۲۳*۱۲۷ سانتی‌متر	قرمز، آبی، سرمه‌ای، سفید، زرد، سبز یشمی، سبز سنجدی، سیاه.	پیچ‌بافی (سوماک)، پشم	گوزن، سگ، بز (بزغاله)، درخت، گل و انتزاعی، طاووس، انسان،	 azerbaijanrugs.com
۱۴۴*۱۰۴ سانتی‌متر	سفید، سرمه‌ای، قرمز، قهوه‌ای، سیر، زرد، سیاه، زرد خردلی، سبز خرمایی، سبز	پیچ‌بافی (سوماک)	انسان (اسب‌سوار)، سگ، الاغ، گوزن، بز (بزغاله)، مار، خرچنگ، رتیل، لاک‌پشت، شیر،	 collectionstextilemus eum.ca
۱۶۲*۱۳۸ سانتی‌متر	قرمز، کرم، قهوه‌ای باز و سیر، سیاه، خرمایی،	پیچ‌بافی (سوماک)، پشم	طاووس، بز (بزغاله)، درخت، نقوش هندسی، (S) شکل، گنجشک	 steelmanrugs.com

 <p>pinterest.com</p>	<p>طاووس، بز (بزغاله)، شانه، نقوش هندسی، چلیپا، نقش لوزی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>آبی، سبز، ارغوانی، سیاه، سفید، قهوه‌ای، زرد خردلی، قرمز، کرم، زرد سرمه‌ای</p>	<p>۱۲۴*۱۴۲ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>طاووس، بته‌جقه، بز (بزغاله)، (نقش مداخل، چلیپا، لوزی)، درخت انتزاعی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز (دوغی)، سبز سنجدی، سفید، کرم خرمایی، آبی سرمه‌ای،</p>	<p>۱۸۵*۱۶۰ سانتی‌متر</p>
 <p>dorotheum.com</p>	<p>بز (بزغاله)، ستاره، نقوش (S) شکل، اشکال هندسی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)، پشم</p>	<p>قرمز (دوغی)، سیاه، آبی، سفید، سبز ماشی، سرمه‌ای</p>	<p>۱۶۱*۱۳۴ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>ردیف‌هایی از نقوش و اشکال هندسی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)، پشم</p>	<p>زرد لیمویی، آبی سرمه‌ای، قرمز، سیاه، سفید، مسی، سبز</p>	<p>۱۲۰*۱۵۹ سانتی‌متر</p>
 <p>Hali magazin.vol78</p>	<p>بز (بزغاله)، طاووس، شانه، گنجشک، اشکال هندسی لوزی، دوزنقه.</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>سفید، کرم، قرمز، سرمه‌ای، زرد لیمویی، آبی، سبز، سیاه، خاکی، فیروزه</p>	<p>۱۷۵*۱۶۷ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>طاووس، بز (بزغاله)، درخت انتزاعی، نگاهر (S) شکل،</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سرمه‌ای، آبی، زرد، سفید بنفش، سیاه.</p>	<p>۱۶۸*۱۵۵ سانتی‌متر</p>

 <p>rippon-boswell-wiesbaden.de</p>	<p>نقش مایه طاووس درخت مقدس، هزارپا، بته جقه، انسان، چنگک</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سرمه‌ای، زرد، سفید، سبز، سیاه، نارنجی، آبی، قهوه‌ای،</p>	<p>۱۶۸*۱۹۲ سانتی‌متر</p>
 <p>Halimagazin.vol78</p>	<p>طاووس، بته جقه، خرچنگ، اشکال هندسی، درخت، گل</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، زرد، آبی، سرمه‌ای، سفید، سیاه، نارنجی، سبز،</p>	<p>۱۲۵ ۱۰۸* سانتی‌متر</p>
 <p>Azarbijanrugs.com</p>	<p>نقش مایه بته جقه، مار دوسر، درخت مقدس، پوته اردبیلی، ردیف‌های عمودی از اشکال لوزی رنگی</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، کرم، عبایی، سفید، سیاه، آبی، سبز، سرمه‌ای، زرد نارنجی.</p>	<p>۱۴۲*۱۷۵ سانتی‌متر</p>
 <p>Pinterest.com</p>	<p>فضای ساده گلیم بافت با چند گره رنگی و دو دایره (گل) رنگی بزرگ در پایین جل</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، زرد، سفید شیری، سرمه‌ای، سیاه، نارنجی،</p>	<p>۱۸۷*۱۵۴ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell-wiesbaden.de</p>	<p>نقش مایه لوزی به صورت تکرار در قالب طرح محرمات و تکرار در درون، شانه</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سیاه، زرد صورتی، سفید</p>	<p>۱۶۵*۱۳۵ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell-wiesbaden.de</p>	<p>نقش مایه طاووس به همراه ردیفی از نقش مایه ستاره چلیپا و نقش کوه</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، عنابی، سرمه‌ای، سفید، قرمز، زرد، نارنجی، سیاه، صورتی</p>	<p>۱۴۷*۱۷۲ سانتی‌متر</p>

 <p>Azarbijanrugs.com</p>	<p>نقش مایه طاووس بوته اردبیل، درخت مقدس، ستاره، بته جقه، مار دوسر، گل هشت پر</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سفید، زرد سیاه، نارنجی، سرمه‌ای، سبز.</p>	<p>۱۵۰*۱۰۵ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>ردیفی از بوته‌های گل، درخت (گل‌های سه شاخه)، اشکال هندسی (لوزی)، نگاره مار - اژدها (S).</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، آبی، سرمه‌ای، سیاه، سفید، سبز، قهوه‌ای، صورتی</p>	<p>۱۳۹*۱۹۷ سانتی‌متر</p>
 <p>Azarbijanrugs.com</p>	<p>طاووس، بته جقه درخت، خرچنگ، انسان، لوزی‌های به هم پیوسته،</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>سفید، آبی، قرمز قهوه‌ای، سرمه‌ای، سبز، ماشی، خاکستری، زرد، عنابی،</p>	<p>۱۰۰*۱۳۵ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>نقش مایه بته جقه در قالب طرح محرمات</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سفید، کرم سرمه‌ای، زرد پرمایه</p>	<p>۱۵۰*۱۶۵ سانتی‌متر</p>
 <p>rippon-boswell- wiesbaden.de</p>	<p>طاووس عقاب، درخت سرو، جوجه، روباه، اشکال هندسی (ستاره چلیپا)، عقاب، سرمه‌دان، گل چهارپر.</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>سرمه‌ای، کرم، قهوه‌ای، قرمز، آبی.</p>	<p>۱۶۰*۱۷۴ سانتی‌متر</p>
 <p>تناولی، ۱۳۷۷: ۶۵</p>	<p>طاووس، شتر، بز (بزغاله)، نگاره (S)، ستاره چلیپا، ردیفی از اشکال لوزی</p>	<p>پیچ بافی (سوماک)</p>	<p>نارنجی، کرم، زرد پرمایه، سیاه</p>	<p>۱۷۲*۱۳۸ سانتی‌متر</p>

 <p>rippon-boswell-wiesbaden.de</p>	<p>ستاره هشت پر، بز (بزغاله)، نگاره (S)، اشکال هندسی (لوزی‌های بهم‌پیوسته)</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>زرد پرمایه، قرمز، سبز، سفید، سیاه، قهوه‌ای، سرمه‌ای</p>	<p>۱۷۰*۱۲۲ سانتی‌متر</p>
 <p>Azarbijanrugs.com</p>	<p>خروس، بز (بزغاله)، درخت ستاره چلیپا، سرمه‌دان، ستاره هشت پر، اشکال هندسی (پیکان)، لوزی، مربع.</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>قرمز، سبز، آبی، سرمه‌ای، سفید، سیاه، قهوه‌ای، نارنجی، زرد پرمایه.</p>	<p>۱۵۰*۱۸۴ سانتی‌متر</p>
 <p>Azarbijanrugs.com</p>	<p>نقوش انتزاعی انسان، زنجیره مرغان، اشکال دایره‌ای شکل</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>سفید، قهوه‌ای، سیر و باز قرمز، سبز، زرد، عنابی، سرمه‌ای، سیاه، کرم.</p>	<p>۱۵۳*۱۴۵ سانتی‌متر</p>
 <p>carpetcollector.d</p>	<p>شتر، بز (بزغاله)، درخت مقدس، نگاره (S)، شاخ قوچ، ستاره، خرچنگ، لوزی‌های بهم‌پیوسته، سرمه‌دان</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>سفید، کرم، زرد، سبز، قهوه‌ای، آبی، قرمز، سیاه خاکستری.</p>	<p>۹۰*۱۱۰ سانتی‌متر</p>
 <p>تناولی، ۱۳۷۷: ۸۳</p>	<p>طاووس، مرغان دوسر، اشکال هندسی ریز و متنوع (شش‌ضلعی)</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>کرم، قرمز، آبی، سفید، سبز، ماشی، سیاه، خاکستری، قهوه‌ای روشن</p>	<p>۱۳۸*۱۶۲ سانتی‌متر</p>
 <p>تناولی، ۱۳۷۷: ۹۰</p>	<p>طاووس، بزغاله، جوجه، نگاره (S)، درخت، نقش لوزی،</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>زرد، سرمه‌ای، سیاه، سفید، نارنجی، قهوه‌ای، قرمز، کرم سبز،</p>	<p>۱۷۸*۱۲۵ سانتی‌متر</p>

 <p>تناولی، ۱۳۷۷: ۹۱</p>	<p>بته‌جقه، درخت زندگی، پزنده، گل هشت پر، طاووس، پروانه، گنجشک، اشکال هندسی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>سفید، سیاه، نارنجی، قرمز، سرمه‌ای، زرد قهوه‌ای، سبز خرمایی، آبی.</p>	<p>۱۷۷*۱۲۰ سانتی‌متر</p>
 <p>WWW.peterpap.com</p>	<p>طاووس، انسان، سیاه‌چادر، بزغاله، پروانه، نگاره (S)، سگ، اشکال هندسی</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>آبی، قرمز، سفید، سیاه، قهوه‌ای،</p>	<p>۱۸۳*۱۶۷ سانتی‌متر</p>
 <p>www.peterpap.com</p>	<p>روپاه، شتر، بزغاله، گوزن نگاره (S)، گرگ، سگ، رقص، ستاره، گوشواره اشکال</p>	<p>پیچ‌بافی (سوماک)</p>	<p>سیاه، آبی، قرمز، زرد، سبز سفید، خرمایی، قهوه‌ای.</p>	<p>۱۱۹*۶۴ سانتی‌متر</p>

۱۱. تحلیلی بر نمونه‌های انتخابی

در جل‌های مورد مطالعه، ملاحظات زیباشناختی به شیوه‌های گوناگون وجود دارد. به‌طور کلی تنوع رنگی در بافته‌های شاهسون و مشخصاً جل‌ها محدود است. رنگ‌های مورد استفاده در جل‌ها بین ۱۰ تا ۱۲ رنگ است که عبارت است از: سفید، سیاه، آبی (سیر و باز)، قرمز، قهوه‌ای (سیر و باز)، سرمه‌ای، نارنجی، سبز (ماشی)، خاکستری، عنابی، زرد. جل‌های شاهسونی با فن بافت سوماک یا پیچ‌بافی بافته شده‌اند. ابعاد آن‌ها دارای عرضی بین ۶۴ تا ۱۶۸ سانتی‌متر و طولی بین ۱۱۰ تا ۱۹۷ سانتی‌متر است. جل‌های شاهسونی همچون قالی، دارای حاشیه (بزرگ و کوچک) است، طراحی ساختار و فضابندی زمینه جل غالباً دارای نوارهای افقی است که توسط یک طره باریک از یکدیگر جدا می‌شود. درون هر یک از نوارها، ردیف و زنجیره‌ای از انواع نقش و نگاره‌های جانوری، گیاهی و هندسی همچون طاووس (دو سر)، بز (بزغاله)، لاک‌پشت، گوزن، شتر، درخت، بته‌جقه، لوزی‌های به‌هم‌پیوسته، ستاره و شکل‌های (Z) گونه، نقش‌پردازی شده است. نقش‌مایه‌های درون هر نوار در جهت مخالف نقوش نوار بالایی است. در بین فضای نواری برخی از جل‌ها، نقش‌مایه انسان نیز دیده می‌شود. بافنده برای استفاده حداکثری و پرهیز از فضاهای خالی، در بین دو طاووس یا بز (بزغاله) و یا بر روی هر کدام از آن‌ها نقوش ریزتری را ترسیم و نقش‌پردازی کرده است (تصویر ۱۳). علاوه بر فضا و قاب‌بندی‌های افقی، برخی از جل‌ها نیز از ساختار یکسره پیروی می‌کند که در واقع دارای زمینه‌ای با تکرار یک نقش‌مایه (بته‌جقه یا قاب لوزی) به‌صورت ردیف افقی یا مورب است (تصویر

۱۳). طاووس به‌عنوان یک پرنده نمادین از محوری‌ترین و متنوع‌ترین نقوش در ارتباط با مقوله زیباشناختی جل‌های عشایری و به‌طور خاص شاهسون است.

تصویر ۱۳: ریزنقش‌ها، کنار یا روی نقش‌های بزرگ‌تر، نقش یته سرتاسری (منبع: پژوهش‌گر)

۱۲. نتیجه

جل اسب، یکی از کاربردی‌ترین دست‌بافته‌های عشایر شاهسون در گذشته و تا حدودی زمان حال است. در این مقاله جل‌های شاهسون با عنایت به انتخاب سی نمونه، از منابع مختلف و از دو وجه فن‌شناختی و زیباشناختی مورد مطالعه، بررسی، تحلیل و معرفی قرار گرفت. جل‌های شاهسون از منظر ابعاد نسبت به جل‌های سایر اقوام و عشایر، دارای اندازه‌هایی به‌مراتب بزرگ‌تر است. حتی در برخی موارد، در وهله نخست اندازه‌ها غیرمعمول به نظر می‌رسد، همچون نمونه‌های ۸، ۲۲ و ۳۰. زمینه جل‌های شاهسون اغلب به سه یا چهار نوار یا قاب تقسیم شده است و به‌صورت محدود، زمینه‌ای یکدست، ساده و سرتاسری ملاحظه دیده می‌شود. بافنده در این دست‌بافته‌ها سعی کرده است طیفی از همه نقوش در طبقات مختلف همچون جانوری (حیوانی، پرندگان)، انسانی، گیاهی (گل و بوته و درخت)، اشکال هندسی و حتی خط‌نگاره (کتیبه) را در متن زمینه و حاشیه نقش‌پردازی نماید. در این میان، پرندگان و به‌طور خاص نگاره طاووس و همچنین بز (بزغاله)، بیش‌ترین سهم را در آراستن و نقش‌پردازی جل‌ها به خود اختصاص داده‌اند. پوشاندن، پرکاری و تراکم حاصل از ریزنقش‌ها در کل فضای جل‌ها، از دیگر ویژگی‌های تزئین در جل‌های شاهسون است. استفاده و بهره‌گیری از همه رنگ‌ها در کنار یکدیگر علی‌رغم محدودیت آن‌ها (بین ۷ تا ۹ رنگ) و ساخت قاب‌بندی‌های دیداری (بصری) جذاب و تأکید بر کیفیت‌های تجسمی و دیداری نظیر تکرار (ریتم)، هارمونی، تعادل و توازن، وحدت و هماهنگی و غیره که به‌صورت تجربی و بدون بهره بردن از هرگونه آگاهی و سواد بصری رعایت شده است، نشان از بینش و درک هنری، ذوق و احساس نهادینه‌شده هنرمند بافنده عشایری دارد. نقش و نگاره‌ها در قالب و ساختار هندسی (انتزاعی و شکسته) است. «تکثیر» و «فرار بودن»، دو عنصر بسیار مهم در زایش و رویش نقش و نگاره‌هاست که به‌واسطه انعطاف و ماهیت وجودی اشکال و فرم‌ها رخ‌نمایی می‌کند. به‌گونه‌ای که از درون هر شکلی، شکل دیگر و از تغییر هر فرمی، فرم دیگری ظهور می‌نماید. نمود این مطلب در نگاره طاووس تصدیق می‌گردد

که در انواع و اقسام فرم‌ها و ساختار، خودنمایی می‌کند. از این رهگذر، ابعاد زیباشناختی با تأکید بر نقش و نگاره‌های دست‌بافته‌های شاهسون و به‌طور خاص جل‌ها، دارای ظرفیت و قابلیت‌های بی‌شماری جهت استفاده و به‌کارگیری در انواع تولیدات هنری بر مبنای خلاقیت و نوآوری با قالبی نو، است.

پی‌نوشت‌ها

۱. مغرش از وصله یا دوخت پنج قطعه گلیم که هرکدام حدود ۱ تا ۲ متر طول و ۶۰ تا ۸۰ سانتی‌متر عرض یا پهنا دارند، تشکیل می‌شود.

۲. جامتائی نوعی چننه یا توبره است. که هم زنان به‌عنوان کیف‌های دستی برای سفرهای طولانی می‌توانند استفاده کنند و هم چوپان‌ها و گاوچران‌ها برای نگهداری و حمل‌ونقل خوراک یا وسایل مربوط به آن، از این دست‌بافته کیسه‌ای استفاده می‌کنند. جنس آن از جاجیم و غالباً از فرش‌های ریزبافت به همراه نقش گل و بوته‌های رنگین است.

منابع

- بخشی، اکرم، علی وندشعاری، ۱۳۹۵، بررسی ساختار فرمی طرح و نقش قالی‌های اصیل کردی خراسان (رضوی و شمالی)، دو فصلنامه گلجام، ش ۲۹، صص ۹۲-۶۳.
- تاپر، ریچارد، ۱۳۴۷، شاهسون (قره‌قویونلوها)، ترجمه مجید وهرام، مجله بررسی‌های تاریخی، سال سوم، ش ۵ و ۶، صص ۲۵-۱۶.
- جانب‌اللهی، محمد سعید، ۱۳، نگاهی مردم‌شناختی به چرخه زندگی عشایر ایلسون، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه، جزایری، زهرا، ۱۳۸۰، شناخت گلیم، تهران، انتشارات سروش.
- صالحی، علی، ۱۳۸۱، نقوش در ورنی، کتاب ماه هنر، ش ۴۵-۴۶، صص ۱۴۲-۱۴۰.
- صدری، مهرداد، ۱۳۸۴، مفاهیم نمادین در نقوش قالی سنقر، دو فصلنامه گلجام، ش ۱، صص ۴۱-۳۲.
- صفری، بابا، ۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ، اردبیل، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل.
- کریم‌زاده، محمدکریم، ۱۳۵۲، شاهسون‌های فارس (پیشینه تاریخی و شناخت شاهسون‌ها)، مجله هنر و مردم، ش ۱۳۶ و ۱۳۷، صص ۷۸-۷۵.
- محمودی، فتانه، مهناز شایسته‌فر، ۱۳۸۷، بررسی تطبیقی نقوش دست‌بافته‌های ایل شاهسون و قفقاز، فصلنامه علمی پژوهشی گلجام، ش ۱۱، صص ۴۰-۲۵.
- مرادی‌خلج، محمدمهدی، محمد کشاورزی، شهرام یوسفی‌فر، ۱۳۹۶، بررسی تأثیرات عوامل سیاسی در تغییرات سرزمینی ایل شاهسون در دوره قاجاریه، پژوهش‌نامه تاریخ‌های محلی ایران، ش ۱، صص ۱۸۹-۲۱۲.

Nazmialanti-querugs.com / www.nomada.biz.

www.dorotheum.com / www.peterpap.com.

www.ebay.com.

www.rippon-boswell-wiesbaden.de.

www.secureservercdn.net.

www.venturitappetiantichi.it.

www.azerbaijanrugs.com.

www.rippon-boswell-wiesbaden.de.

www.collections.textilemuseum.ca.

www.knightsantiques.co.uk.